

De Armeense gruwelen

De Armeense Gruwelen

*Nederland en de vervolgingen van de
Armeniërs in het Ottomaanse Rijk*

1889-1923

DIRK ROODZANT

Hilversum

Verloren

2021

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij financiële steun van het
Amsterdams Universiteitsfonds en de Netherlands Organisation for
Scientific Research (NWO) onder project number: 023.001.021.

Afbeeldingen op het omslag: tekening van Louis Raemaekers ten behoeve van Armeense slachtoffers.
Oproep van de Mayor of London uit 1916. © Stichting Louis Raemaekers

Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit van Amsterdam.

ISBN 978 90 8704 905 8

© 2021 Dirk Roodzant

Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Alle illustraties zijn afkomstig uit
de collectie van de auteur, tenzij anders vermeld.

Omslagontwerp en opmaak
Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

Auteur en uitgever hebben gepoogd alle rechthebbenden van beeldmateriaal
te achterhalen en te bereiken. Wie niet bereikt is, kan zich wenden tot de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Proloog: Jezus op de vredesconferentie van Versailles	9
Historiografische inleiding	13
I Vraagstelling	13
II De vervolging van de Armeniërs en de reacties van de neutrale staten	15
III De geschiedschrijving over de Nederlandse neutraliteit	17
IV De structuur van dit boek	30
I Historische context: Nederland rond 1900	33
I De Vredesconferentie van 1899 en de ongenode gast Minas Tcheraz	33
II Een kleine grote economie	38
III Abraham Kuyper en de christelijke politiek	40
IV Koningin Wilhelmina: een militair op de troon	45
V De juridisch gefundeerde en bewapende neutraliteit	50
VI Nederland en het panislamisme van sultan Abdul Hamid II	52
II De internationalisering van de Armeense kwestie 1878-1893	55
I Armeniërs en Koerden	55
II De positie van de Armeniërs in de Ottomaanse samenleving	60
III De ophief over Moussa bey	65
IV De onlusten in Erzeroum en Koum Kapou	69
V De anti-Abdul Hamid affiches	76
III De pogroms van 1894-1897	81
I Het bloedbad in Sassoun	81
II De pogrom in Constantinopel	86
III De pogroms in de Armeense vilayets	87
IV De overval op de Ottomaanse Bank	93
V De schattingen van de aantallen Armeense slachtoffers	100
VI De parlementaire reacties op de pogroms	102
VII De Armeense vervolgingen in de pers	104
VIII Nederlandse missionarissen	107
IX De inzamelingsacties voor de Armeniërs	110
X De naweeën van de pogroms	113
XI Latere parlementaire reacties	114

IV	De Jong-Turkse staatsgreep van 1908 en de slachtingen in 1909	116
I	De aanslag op de sultan	116
II	De staatsgreep van de Jong-Turken	118
III	De pogroms in Cilicië: de eerste golf	121
IV	De pogroms in Cilicië: de tweede golf	126
V	Na de pogroms	130
V	De Balkanoorlog en de mislukte hervormingen in Armenië 1910-1914	134
I	De Balkanoorlogen: 'wraak, wraak, wraak'	134
II	De Europese inspecteurs-generaal	140
III	De benoeming van inspecteur-generaal Westenenk	144
IV	De mislukking van Westenenks missie	147
V	De vervolging van de Grieken	150
VI	De wereldoorlog breekt uit	153
VI	Oorlog en genocide 1914-1918	156
I	De Ottomaanse aanval op Rusland	156
II	De arrestatie van de Armeense elite	194
III	De deportaties van de Armeniërs	199
IV	Geschreven en getekende reacties in de pers	210
V	De acties van Johannes Lepsius	216
VII	De Duitse propaganda 1914-1918	221
I	De traditionele Duitse propaganda	221
II	Duitsland en de 'Armenische gruwelen'	227
III	De immer activistische Johannes Lepsius	231
IV	De hernieuwde belangstelling voor de 'Armenische gruwelen'	234
VIII	De Britse propaganda 1914-1918	239
I	De moderne Britse propaganda	239
II	De Britten en de Armeense genocide	242
III	Het Bluebook van Toynbee: wetenschappelijke propaganda	247
IV	De reorganisatie van het ministerie en Toynbee's pamfletten	250
V	De Britse overwinning	252
IX	Na de wereldoorlog 1918-1923	256
I	De internationale positie van Nederland	256
II	De jacht op Talaat pasja	260
III	Nederland en het Armeense mandaat	265
IV	Massaal geweld tegen christenen en moslims	270
V	De ondergang van het christelijke Smyrna	273
VI	Het verdrag van Lausanne	278
VII	Epiloog: de deportatie van de Armeniërs	283

X	Vergelijking van de Nederlandse met de Zwitserse en Deense reacties	286
I	De Zwitserse reacties	286
II	De Deense reacties	292
XI	Wat de pers toen schreef en de historische kennis van nu	298
I	De pers en de pogrom van 1894	298
II	De pers en de pogroms van 1895-1897	301
III	De historische wetenschap over de pogroms van 1894-1897	305
IV	De pers over de genocide 1915-1917	311
V	De historische wetenschap over de Armeense genocide	318
	Conclusie	327
I	Samenvatting van de onderzoeksresultaten	327
II	Reflecties op de geschiedschrijving over de neutraliteit	342
	Bijlage	348
	Woorden van dank	351
	Samenvatting	353
	Summary	363
	Noten	373
	Lijst van geraadpleegde archieven	442
	Lijst van geraadpleegde kranten	447
	Lijst van geraadpleegde literatuur	448
	Glossarium	467
	Afkortingen	470
	Register van plaatsnamen	471
	Register van persoonsnamen	478

Proloog: Jezus op de vredesconferentie van Versailles

[Naar Johannes Lepsius, *Jesus at the Peace Conference*, Haarlem: Erven Loosjes, 1919]¹

De theoloog en oriëntalist Johannes Lepsius, de jongste zoon van de beroemde Duitse archeoloog Karl Richard Lepsius, zat gebogen boven zijn tafel in zijn huis aan de Nassau Zuidsteinstreet in Den Haag, tussen het Haagse Bos en Scheveningen. De schrijver van een bekrond filosofisch proefschrift en onvermoeibare propagandist voor de Armeense zaak was uit Duitsland vertrokken naar het neutrale Nederland, ook om zijn liefdadigheidswerk voor de Armeniërs te kunnen blijven doen. Meer dan wie ook had hij de discussies in Nederland over de vervolgingen van de Armeniërs beïnvloed. Na de wapenstilstand in november 1918 overdacht Lepsius hoe hij zijn ideeën over de aanstaande vredesconferentie in Versailles het best kon verwoorden. In zijn nieuwe boek wilde hij zijn vaderland in bescherming nemen tegen de wraakgevoelens van de Entente, zoals hij de Armeniërs wilde beschermen tegen de haat van de Jong-Turkse leiders en hun volgelingen.

De leiders van de Entente werden vooral geleid door militair-strategische, politieke en economische motieven, wat leidde tot wraakzuchtige en vernederende voorstellen aan Lepsius' vaderland. Lepsius besloot dat er een hogere rechter nodig zou zijn om de Entente tot inkeer te laten komen. Zij waren immers christelijke grootmachten. Hij liet Jezus van Nazareth in Versailles zijn opwachting maken:

Meneer Clemenceau [premier van Frankrijk, D.R.], meneer Wilson [president van de Verenigde Staten, D.R.] en meneer Lloyd George [premier van het Verenigd Koninkrijk, D.R.] zitten aan tafel. Jezus komt binnen door gesloten deuren. (...)

Assistent (komt binnen): Een draadloos telegram voor President Wilson.

Wilson (opent en leest): Een telegram van de *New York Times*:

'Hoor zojuist van mijn vriend Northcliffe [de vermaarde Britse uitgever, D.R.]. Quote. Jezus is teruggekeerd. Unquote. Heb een wereldconferentie van theologen bijeengeroepen op de dag van zijn aankomst. Belangrijkste vergadering, onderwerp: interpretatie van de hoofdstukken van de Openbaringen van Johannes. Jezus alstublieft eerste voordracht. Stop. Tips voor het debat. Stop. Armageddon – Marne. Stop. Babylon – Berlijn. Stop. Antichrist – de Kaiser. Stop. Vlucht van vrouwen in de wildernis – deportatie van de Armeniërs. Stop. Nieuw Jerusalem – Zionisme. Stop. Gog en Magog – Lenin and Trotski. Stop. Beantwoord telegram alstublieft.' (...)

Clemenceau: Heren, de vergadering is geopend. (Tot Jezus): Wat geeft ons de eer van uw aanwezigheid?

Jezus (draait naar Wilson): Ik hoor dat het uw bedoeling is om het Koninkrijk van de Vrede op aarde te stichten.

Wilson: Ja, Heer. Ik ben blij dat ik deze twee heren heb kunnen overtuigen dat het Convenant van

de Volkenbond het eerste artikel van het vredesverdrag met Duitsland moet worden. Het Conventen is mijn idee. En ik ben er trots op dat Amerika er in geslaagd is in de twintigste eeuw te bereiken wat jullie in de eerste eeuw niet is gelukt. In Engeland worden we benijd omdat wij het idee van de Volkenbond hebben bedacht, want het is een garantie voor vrede voor de gehele mensheid.

Lloyd George: We benijden jullie niet, we betwisten jullie prioriteiten, meneer Wilson. Het is duidelijk dat iedere vrede wordt gedefinieerd door welke oorlog het beëindigt. Wij waren het die deze oorlog definieerden. (...) De oorlog die wij hebben gevoerd tegen de Duitsers is de oorlog vóór rechtvaardigheid, gerechtigheid en democratie, tegen militarisme, Junkerisme [de macht van de grootgrondbezitters, D.R.] en autocratie, de oorlog van het licht tegen het donker, de oorlog tegen de Antichrist, in feite een Heilige Oorlog. (Tot Jezus): Tussen twee haakjes, we hebben besloten de [Duitse, D.R.] Keizer ter verantwoording te roepen. Mogen we u vragen deze rechtbank voor te zitten?

Jezus: Volgens welke wet wilde u rechtspreken?

Lloyd George: Volgens de wet van moraliteit.

Jezus: Heeft u dezelfde mening, meneer Wilson?

Wilson: Volgens de Tien Geboden en de internationale wetgeving.

Jezus: En u, meneer Clemenceau?

Clemenceau: Volgens welke wet dan ook, als die het doel maar bereikt.

Jezus: Kent u de Tien Geboden, meneer Clemenceau?

Clemenceau: Ik kan geen Hebreeuws.

Jezus: En u, meneer Lloyd George?

Lloyd George: Ik ken alleen de Engelse versie, maar ik geloof dat die geldig is voor alle christelijke naties.

Jezus: Hoe lees je ze?

Lloyd George: Laat me eens kijken. Ik ben de Commonwealth, uw God, gij zult geen andere goden hebben dan mij. Gij zult oorlogstuig maken dat lijkt op wat in de hemel boven u, of in de aarde onder u, of dat in het water is onder de aarde. Gij zult uw land en uw vlag verheerlijken. Want de Commonwealth, uw God, zal niemand onschuldig verklaren die voor een ander land vecht.

Houdt de Bank Holiday in ere om deze heilig te verklaren. Zes dagen zult u werken en zaken doen, maar in het weekend zult u naar het platteland gaan. Eer uw geboorteland, opdat uw dagen lang mogen zijn op het land dat gij van anderen hebt afgenomen. U zult uw vijanden doden. U zult hun vrouwen en kinderen uithongeren.

Gij zult hun zaken, klanten en patenten stelen. Gij zult uw vijanden valselijk beschuldigen. Gij zult begeren uw vijands land, geld, schepen, kabels, koloniën, missieposten of wat ook van hem is.

Want ik de Heer, uw God, ben een jaloerse God, die de onbillijkheid van uw vijanden overbrengt op hun kinderen tot de derde en vierde generatie en ik zal genade tonen aan duizenden van hen die van mij houden en deze geboden behouden.

Jezus: Is dit een christelijke catechismus?

Lloyd George: Heeft u een andere?

Jezus: Dat is de catechismus van de duivel.

Lloyd George: Is dat zo? Ik zal het de bisschop van Londen vragen. (Zet de ontvanger van de telefoon af)

Jezus (aan Wilson): En op basis van deze wet wilde u de Volkenbond en het Koninkrijk van de Vrede grondvesten?

Wilson: Nee, Heer. De basis van de Volkenbond zijn mijn veertien punten, een kleinigheid aangevuld met de tien geboden van Lloyd George. Je moet weten, ik ben niet de baas. Meneer Clemenceau wil niet luisteren naar mijn Volkenbond. Meneer Lloyd George blijft hameren op zijn tien

geboden. Dus hebben we de veertien punten en de tien geboden samengevoegd.

Jezus: En bent u het daarmee eens, meneer Clemenceau?

Lloyd George: Onze vierentwintig punten zijn het grote Handvest van de Volkenbond. Ze zijn als de vierentwintig ouderen die zitten rond de troon van de cherubim, de engelen, en wij – als de vier dieren op wiens vleugels de Eeuwige Vrede zal plaatsnemen, ik de leeuw, het kalf Orlando, de vliegende arend Wilson en het vierde dier zal een gezicht hebben als een ‘vrij mens’ – Clemenceau.²

Clemenceau: Je bent gek, Lloyd George.

Lloyd George: Beter ik dan jij, want anders ben je ‘geketend’. De Britse leeuw wil niemand ketenen, sinds we de Heilige Oorlog hebben gewonnen. Het enige dat ik moet doen is op de knop drukken en de blokkade begint. Iedere dag duizend vrouwen en kinderen! Je zult een echte marine moeten bouwen, Wilson, om dit record te breken. De Turken hebben geprobeerd ons te verslaan met de Armeniërs, maar we hebben ze verslagen met twee tegen een.

Lepsius doelde op het aantal slachtoffers van de blokkade van Duitsland, dat volgens hem twee keer zo hoog was als het aantal Armeniërs dat vermoord was door de Jong-Turken. Door Jezus op te voeren in Versailles herinnerde Lepsius de wereldleiders aan de universele ethische beginselen die in de Tien Geboden zijn verwoord, en aan hun taak om het lot van de minderbedeelden en de slachtoffers, onder wie de Armeniërs, te verbeteren. De wereldleiders antwoordden dat ze moesten afrekenen met de duivel, de anti-christus, met Gog en Magog, kortom met de Junkers, het militarisme en de Duitse keizer. De leiders kenden vele menselijke zwakheden en waren volstrekt niet geïnteresseerd in het Koninkrijk van de Vrede van Jezus. Zo voelde Jezus zich een vreemde op de vredesconferentie in Versailles. De Christus verliet de bijeenkomst dan ook in stilte, schreef Lepsius.

Historiografische inleiding

I Vraagstelling

Er is, afgezien van enkele ongepubliceerde doctoraal- en masterscripties, geen onderzoek gedaan naar Nederlandse reacties op de vervolgingen van de Armeense bevolking in het Ottomaanse Rijk.¹ In de Nederlandse openbaarheid kwam de Armeense genocide uitgebreid aan de orde in 2006. Toen werden aspirant-Kamerleden van het CDA en de PvdA van de kandidatenlijst geschrapt, omdat zij de Armeense genocide ontkenden, onder wie Osman Elmaci, die zei dat: ‘de Armeniërs onder het bestuur van het Ottomaanse Rijk nooit minderwaardig behandeld of onderdrukt zijn.’² Ayhan Tonca gaf te kennen dat de genocide ‘leugens’ waren en dat het niet te accepteren was dat Turkije ‘als een Hitler wordt afgeschilderd’.³ Hierbij kwam ook de vraag naar de bronnen en de bewijzen voor de Armeense genocide naar voren. Dit leverde uiteindelijk een spagaat op. De Tweede Kamer heeft de Armeense genocide erkend, maar het kabinet is vager en spreekt ook nu nog van ‘de kwestie van de Armeense genocide’.⁴ Tweede Kamerlid Joël Voordewind van de Christen Unie, een voorstander van de formele erkenning van de Armeense genocide, zei daarover in het dagblad Trouw:

We mogen de geschiedenis niet ontkennen uit angst voor sancties. Ons land herbergt nota bene de hoofdstad van het internationale recht, dus we moeten niet bang zijn om ook hierin recht te doen. Wij erkennen de geschiedenis. Dit is iets anders dan het uitslaan van vijandige taal, zoals Turkije eerder richting Nederland deed.⁵

Sinds 2018 stuurt het kabinet een minister naar de Armeense hoofdstad Jerevan om daar op 24 april de Armeense genocide officieel te herdenken. Tunahun Kuzu van de partij Denk, de enige partij in de Tweede Kamer die tegen de erkenning stemde, noemde in *De Telegraaf* Nederland ‘huichelachtig’. Met een klassiek tu quoque-argument (‘Ook jij...’) vroeg hij de aandacht voor door Nederlanders gepleegd historisch onrecht als de ‘slavenhandel en uitbuiting’.⁶ Daarmee bedoelde hij dat Nederlanders in deze geen recht van spreken hadden. Kort daarna werden Nederlandse Kamerleden met een Turkse achtergrond, die voor de erkenning van de Armeense genocide hadden gestemd, weggezet als ‘landverraders’.⁷ Zelfs meer dan honderd jaar na dato lopen de emoties rond de Armeense genocide nog hoog op, getuige de recente column van Ayan Bilic in *NRC Handelsblad* van 1 oktober 2020. Naar aanleiding van het oplaaiend conflict tussen Armenië en Azerbaidjan over de enclave Nagorno-Karabagh schreef zij onder meer:

Omdat ik vloeiend Turks spreek kon ik op social media goed volgen wat dat losmaakte bij veel Turken in Turkije. Daar heerste een ware oorlogsstemming. Turkije moest de tanden laten zien en de christelijke Armenen een harde les lezen, zo zou je het kunnen samenvatten.

Het zwart-wit denken lijkt steeds meer terrein te winnen en integratie en diversiteit lijken, volgens Bilic, steeds verder achter de horizon te verdwijnen:

Wie in Turkije afwijkt van het dogma één volk, één geloof, één taal, deugt steeds minder; Armeniërs, Joden en Grieken voorop. Afgelopen zomer werd in de Istanbulse wijk Bakirköy de buitendeur van de Armeense kerk in brand gestoken. Niet lang daarna trok een man in het Istanbulse Kuzguncuk het kruis van een andere kerk. Vroeger leefden in die omgeving met name Grieken en later kwamen daar Sefardische Joden bij. Ze zijn bijna allemaal vertrokken of verjaagd.⁸

Er zijn anno 2020 nog steeds geen officiële diplomatieke banden tussen de onafhankelijke staten Turkije, onafhankelijk sinds 1923, en Armenië, onafhankelijk sinds 1991.⁹ Ook tegen de achtergrond van deze felle discussies is dit onderzoek naar de Nederlandse reacties op deze vervolgingen wenselijk, want dat kan duidelijk maken hoe de Nederlanders van toen de intensiteit van de toenmalige vervolgingen beoordeelden en hoe zij deze precies typeerden. Dit maatschappelijk relevante thema is ook een terra incognita. En dit proefschrift wil een ontdekkingsreis naar dit terra incognita zijn. Dit onderzoek naar de Nederlandse reacties zal echter geen directe bewijzen opleveren voor de Armeense genocide. Dat hoeft ook niet, want het onderzoek beperkt zich immers tot de vraag naar de Nederlandse reacties in de periode 1889-1923. Dit boek besluit met twee vergelijkende hoofdstukken: een hoofdstuk waarin de Nederlandse reacties worden vergeleken met die van twee andere neutrale staten, Zwitserland en Denemarken, en een hoofdstuk waarin de Nederlandse reacties van toen worden vergeleken met de huidige stand van het wetenschappelijk onderzoek. De vraagstelling van dit proefschrift is: 'Hoe werd in de periode 1889-1923 in de verschillende geledingen van de christelijke en neutrale Nederlandse samenleving op de vervolging van de Armeniërs in het Ottomaanse Rijk gereageerd?' Allereerst wordt op macroniveau, op het niveau van de staat, onderzocht wat de minister van Buitenlandse Zaken en het parlement wisten over de vervolgingen van de Armeniërs en wat hun reacties waren. Het uitgangspunt is steeds wat de mening daarover was van de diplomatieke vertegenwoordiging in Constantinopel en van de consulaire medewerkers in steden als Smyrna, Trebizonde en Aleppo. Op mesoniveau staat centraal welk beeld de persorganen (voor zover zij gedigitaliseerd zijn opgenomen in de site Delpher van de Koninklijke Bibliotheek) schetsten van deze vervolgingen. In het Ottomaanse Rijk werkten Nederlandse missionarissen en zendelingen, die als lokale vertegenwoordigers van hun kerken het geloof verspreidden onder de Armeniërs en ooggetuigen werden van de gewelddaden. De geschriften van deze geestelijken vormden ook een bron van het onderzoek. Ten slotte worden op microniveau de ervaringen en observaties van individuen onderzocht. Toeristen, reizigers, schrijvers, kunstenaars, ingenieurs en anderen waren vaak onopzettelijk ooggetuigen van de gewelddadigheden tegen de Armeniërs. Hun berichtgeving vormde ook een belangrijke historische bron.

Om deze Nederlandse reacties op waarde te schatten heeft de lezer kennis nodig, waar deze misschien nog niet of niet volledig over beschikt. Daarom gaat deze inleiding eerst in op de